

Тамара ВРОНСЬКА,

провідна наукова співробітниця
відділу воєнно-історичних досліджень
Інституту історії України НАН України,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Tamara VRONSKA,

Leading Researcher,
at the Department of Military Historical Research,
Institute of the History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: vronska_tamara@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

Київські мінусники: режимні заборони для «непевних» громадян

У статті йдеться про особливу категорію мешканців столиці України, яких було визнано «соціально небезпечними» й покарано висланням з міста сукупно із заборонаю селитися у низці місцевостей СРСР, а також про категорії городян, на які поширювалася заборона проживати в Києві з інших причини. Вислані за вироком судових, а частіше — позасудових, органів отримували вирок, де заборонені для них території позначалися як «мінус 6», «мінус 12», «мінус 15» (цифри означали кількість визначених місцевостей, а слово «мінус» увійшло в радянську новомову як коренева конструкція поняття «мінусники», що позначало репресовану та дискриміновану в такий спосіб спільноту). Цим та іншим згаданим вище особам у паспорті робився відповідний запис, який унеможлилював перебування в столиці УРСР. Атмосфера режимності у столиці України аналізується як органічний складник функціонування тоталітарного режиму та карально-репресивного механізму, перші оберти якого відбулися одночасно із захопленням влади більшовиками. Простежується поступальне зростання загону київських мінусників, причини набуття ними такого статусу та стратегії виживання в умовах вигнання. Доведено, що в арсеналі тотального терору, окрім найсуворіших репресій, до киян активно застосовувалася й цільова географічна ізоляція, яка стала ефективним засобом «очищення» столиці УРСР від «соціально небезпечних» осіб, механізмом соціальної інженерії пролонгованої дії. Створення великого загону киян-мінусників було складником процесу атомізації суспільства, конструювання просторової ієрархії, соціального відчуження людей і територій.

Ключові слова: Київ, столиця УСРР/УРСР, терор, репресії, дискримінація, примусове виселення, мінус, мінусники, ізоляція, режимні території.

Kyiv's Minusnyky: Regime Bans for "Uncertain" Citizens

The article deals with a special category of residents of the capital of Ukraine who were recognized as "socially dangerous" and punished by expulsion from the city, along with a ban on settling in a number of areas of the USSR; as well as with categories of citizens who were banned from living in Kyiv for other reasons. Those expelled by judicial, and more often extrajudicial, authorities received a sentence where the territories prohibited for them were designated as "minus 6", "minus 12", and "minus 15" (the numbers meant the number of designated areas, and the word "minus" entered Soviet slang as a root construction of the concept of "minusnyky", which denoted the community repressed and discriminated against in this way). These and other persons mentioned above had a corresponding entry made in their passports, which made it impossible for them to stay in the capital of the Ukrainian SSR. The purpose of the article is to reveal the Kyivans-minusnyky population, a category of repressed people who for a long time were practically "invisible" to researchers. It also aims to transfer the concept of "minusnyky" with all its narrow and broad connotations from Soviet repressive slang to the academic historical dictionary. The research objectives are to analyze the logic behind the creation of regime prohibitions for "socially dangerous" persons, to highlight certain stages of "cleansing"/"sanitation" of the capital of the Ukrainian SSR and the 50-km zone around it, to consider the circumstances of punishment and discrimination, and to reconstruct the process of adaptation of minuscule population to the regime's everyday life. The research methodology combines the tools of historical and legal analysis, social anthropology, and the concept of social creation of space. The scientific novelty is to expand the general understanding of political terror and its consequences for the Kyiv community. The atmosphere of regime rule in the capital of Ukraine is analysed as an organic component of the functioning of the totalitarian regime and the punitive and repressive mechanism, the first turns of which occurred simultaneously with the seizure of power by the Bolsheviks. The author traces the progressive growth of the Kyiv minuscule group, the reasons for their acquisition of such a status and strategies for survival in exile.

It is proved that in the arsenal of total terror, in addition to the most severe repressions, targeted geographical isolation was actively used against Kyiv residents, which became an effective means of "cleansing" the capital of the Ukrainian SSR from "socially dangerous" persons, a mechanism of social engineering of prolonged effect. The creation of a large detachment of Kyiv's "minusnyky" was part of the process of atomization of society, construction of spatial hierarchy, and social alienation of people and territories.

Key words: Kyiv, capital of the Ukrainian SSR/USSR, terror, repression, discrimination, forced eviction, minus, "minusnyky", isolation, restricted area.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Вронська Т., 2024

Мало хто з наших сучасників ще донедавна знав слово «мінусники». Ймовірно, й у радянські часи воно було відоме лише тим, хто, потративши до виру репресій та дискримінацій, зазнав географічних заборон і обмежень. Натомість майже всіх громадян СРСР зачепили паспортні обмеження, контроль за пересуванням у межах держави та поза нею. Такий спосіб життя став звичним для громадян СРСР, позаяк іншого, вільного, вони не знали.

Формування обмеження простором як способу покарання та дискримінації розпочалися одразу після приходу більшовиків до влади. Створюючи нову символічну географію, вони спиралися на традиції Російської імперії³¹⁶. Кордони, окреслені ними навколо великих міст, а серед них і Києва, були покликані гарантувати владу від всіх реальних та уявних опозиціонерів. Місцевості, де за тих чи інших обставин заборонялося проживати «соціально-небезпечним елементам», отримали назву режимних. Список місцевостей, заборонених для проживання репресованих, іменувався «мінусом». Людей, яких виселяли і яким забороняли повертатися додому після відбуття покарання, називали «мінусника-

ми» як у бюрократичному, так і у повсякденному мовленні.

Довгий час ця величезна група репресованих і дискримінованих людей, а серед них і киян, залишалася майже невидимою і в колективній пам'яті, і в історичних дослідженнях. І якщо цю невидимість у роботах західних дослідників можна пояснити неможливістю врахувати та проаналізувати всі деталі та тонкощі функціонування радянської системи через брак архівних документів, то українські історики, котрі доклали неабияких зусиль для оприлюднення та аналізу політичного терору, зосереджувалися на найбільш жакливіх процесах знищення людей та цілих спільнот. Масові депортації невинних були (й залишаються) квінтесенцією покарання простором, а тому й «усього лише» виселення / вигнання здавалося дрібницею, що заслуговує уваги хіба що через кому, поруч з іншими проявами свавілля.

Вивчаючи історію радянської держави як проекту, який реалізовувався у рамках «режиму безперервної війни» або «перманентно-надзвичайного стану»³¹⁷, багато хто з дослідників пов'язували покарання висланям і заборонаю проживання у визначених державною місцевостях, як

³¹⁶ До першого кримінального кодексу Російської імперії — «Уложення про покарання кримінальні і виправні» (1845 р.) — вислання увійшло як заборона проживання у столицях і прилеглий території, у всіх губернських містах і 25-верстовій смузі навколо них, а також тамтешніх повітах, поблизу фортець тощо. Таке покарання могло застосовуватися як додаткова санкція (Див.: Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. С. 16. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/17827-t-15-ch-1-ulozhenie-o-nakazaniyah-ugolovnyh-i-ispravitelnyh-izdanie-1885-goda-so-vklyucheniem-statey-podolzheniyam-1912-1913-i-1914-godov-ch-2-ugolovnoe-ulozhenie-1916#mode/inspect/page/61/zoom/6>). За обвинуваченням в опозиційній діяльності у другій половині XIX ст. з Києва у позасудовому порядку (у 1862 і 1876 рр.) вислали відомого ученого-правника і громадського діяча, автора гімну України Павла Чубинського. Вдруге його вислали з Києва спільно з Михайлом Драгомановим — їх обох «як невинних та небезпечних агітаторів».

³¹⁷ Romano A. Permanent War Scare: Mobilisation, Militarisation and the Peasant War. In: Russia in the Age of Wars, 1914–1945; S. Pons, A. Romano (eds.). Milan 2000. P. 103–121; George O. Liber, Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2016. 416 p.; Красильников С. Социальная мобилизация в сталинском обществе: (конец 1920-х — 1930-е гг.). Москва: РОССПЭН. 2018. 591 с.; Shearer D. Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and Foreign Threat. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 2018. Bd. 66. H. 2. P. 188–217; Stiazhkina O. The regime of Continuous War: Mobilization, Militarization, and Practices of Maintaining an Undeclared State of Emergency in Soviet Ukraine from the 1920s to 1940s. In Stiazhkina O. Zero Point Ukraine. Four Essays in World War II / Ed. A. Umland; Trans. by S. Kulinska. Shtutgart: Ibidem Verlag, 2021. 294 p.

правило, або з «куркульським» засланням³¹⁸, або з початком паспортизації (1933 рр.)³¹⁹

Режимні території та покарання висланням, зокрема і «мінус 6», представлені як механізм репресивної політики в монографії Пола Хагенлоха³²⁰. Аналізуючи таке покарання упродовж 1920-х років та в контексті наступної паспортизації, автор доходить висновку про те, що після інституалізації паспортної системи вислання або «мінус» як покарання втратили практичний сенс.

Спростувати останнє й інші схожі твердження та дослідити інститут мінусників у широкій історичній ретроспективі вдалося українським історикам³²¹. Це стало можливим завдяки доволі репрезентативній джерельній базі, зокрема документам радянських спецслужб, які зберігаються в галузевих державних архівах Служби безпеки (ГДА СБУ) та Міністерства внутрішніх справ (ГДА МВС) України, справам реабілітованих з Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці (ЦДАГОУ, ф. 263), матеріалам, скопійованим раніше в архівах російської федерації, а також опублікованим у тематичних збірниках документів. Водночас є потреба дослідити долю киян — мешканців режимного міста — задля розширення загального уявлення про політичний терор через аналіз його наслідків для київської громади. Тому *метою статті* є опри-явлення киян-мінусників — категорії репресованих, тривалий час практично «невидимих» для дослідників, а також перенесення з радянського репресивного сленгу до академічного історичного словника поняття «мінусники» зі всіма його вузькими та широкими конотаціями.

* * *

Київ — політичний, економічний, науково-освітній, культурний, історичний і духовний центр України — після окупації більшовиками одразу став для них символічним маркером

«важливих» подій і таким, що має бути «чистим» і «незабрудненим» ворожими та непевними елементами. Цей радянський мегаполіс вже у 1920-х роках спільно з Харковом — пролетарською столицею УСРР, де перебувала радянська верхівка, яка дуже страшилася ворожих змов, і Одесою — портовим містом, відкритим для іноземців, а отже для «шпигунства» та контрабанди, потрапив до переліку міст («мінус 6»), які (окрім Москви, Ленінграда та Ростова-на-Дону) фіксувалися у вироках Особливої наради при ОДПУ про вислання.

Упродовж 1922–1924 років вийшла низка державних і відомчих директив, що остаточно сформулювали каральну санкцію, яка передбачала *примусове вислання з місця постійного проживання із заборонаю оселятися у режимних місцевостях* (тут і далі курсив наш. — Авт.)³²².

Але ще до легітимізації такого виду покарання, як вислання, у перші роки приходу більшовиків до Києва мінусниками стали представники «буржуазії», інтелігенції, підприємці, церковні діячі та інші, вигнані «пролетарями» зі своїх домівок. Багато хто з представників перелічених категорій самі тікали з міста (вдавалися до «самомінусу»), аби не стати жертвами «солдатів революції».

Паралельно з юридичним оформленням згаданої каральної санкції формувалася й ширший, власне, режимний простір — коло місцевостей, де заборонялося оселятися «непевним» громадянам. Прикметно, що політична верхівка радянської України виявила неабияку оперативність у цій справі, навіть випередивши своїх союзних зверхників. Ще 19 березня 1924 р. (на дев'ять днів раніше ухвали про «права ОДПУ»³²³) вийшла постановою республіканських ВУЦВК і РНК «Про заборону соціально небезпечним громадянам перебувати в певних місцевостях УСРР», де містився перелік відпо-

³¹⁸ Земсков В. Н. «Кулацкая ссылка» в 30-е годы. *Социологические исследования*. 1991. № 10. С. 3–10; Политбюро и крестьянство: высылка и спецпоселения 1930–1940: в 2 книгах / Отв. ред. Н. Н. Покровский. Кн. 1 М. : РОССПЭН, 2005. 912 с.; отв. ред. Н. Н. Покровский, В. П. Данилов, С. А. Красильников, Л. Виола. Кн. 2. М. : РОССПЭН, 2006. 1120 с.

³¹⁹ Перепелица И. Советская паспортизация как засіб московского поневоления і терору. *Визвольний шлях*. 1953. № 11(73). С. 17–21; Попов В. П. Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.). *Социс*. 1995. № 8. С. 3–14; № 9. С. 3–13; Вронська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система. *Український історичний журнал*. 1999. № 3–4; Байбуурин А. Введение паспортной системы в СССР. URL: <http://albertbaiburin.ru/cntnt/aktualnie-okna/vedenie-pasportnoy-sistemi-v-sss.html>; Муан Н. Паспортная система и выбор места жительства в России и Советском Союзе. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 4(42). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/42/mu9.html>; В. А. Колосов, П. М. Полян. Ограничение территориальной мобильности и конструирование пространства от сталинской эпохи до наших дней. У кн. : *Режимные люди*; отв. ред. Т. С. Кондратьева, А. К. Соколов. М. : РОССПЭН, 2009. С. 25–48.

³²⁰ Hagenloh P. Stalin's police: public order and mass repression in the USSR, 1926–1941. Baltimore: The John Hopkins University Press, 2009. P. 41–42, 84, 51–52, 124.

³²¹ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. Число 1. С. 89–111; Число 2. С. 121–141; Їх же: Мінусники: покарані простором. — К. : Темпора, 2021. 455 с.; Wronska T., Stiażkina O. Polacy-“minusowcy” na sowieckiej Ukrainie (lata dwudzieste — początek lat trzydziestych). *Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej*. 2022. T. 15. S. 203–228.

³²² Детальніше про це див.: Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. С. 118–139.

³²³ Ідеться про закриті постанову ВЦВК від 28 березня 1924 р. «Про права Об'єднаного державного політичного управління в частині адміністративного вислання, заслання та ув'язнення до концтаборів».

відних населених пунктів та вперше згадувала-ся 50-верстова смуга навколо міст³²⁴. Відповідно до цієї спільної постанови особам, висланим в адміністративному порядку й за постановою судових органів, заборонялося впродовж трьох років мешкати в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, у 50-верстовій зоні навколо цих міст; у Волинській, Подільській і Донецькій губерніях (крім Старобільського округу); у Балтському, Одеському, Миколаївському, Херсонському та Єлисаветградському округах. «Для захисту правового ладу від соціально небезпечних осіб» усі громадяни, котрі перебували до дня видання документа на перелічених заборонених територіях, мали не пізніше 1 травня 1924 р. виїхати звідти й переселитися до інших місцевостей. Тоді ж Кримінальний кодекс (КК) УСРР доповнили статтею 95-1, що передбачала позбавлення волі строком на один рік осіб, яких за вироком суду або в адміністративному порядку було виселено з певних місцевостей, але потім вони повернулися туди всупереч забороні³²⁵.

Такий поспіх і «самостійність» не були притаманні ієрархічній репресивній системі. Звичайно, цей список не був місцевою ініціативою, але швидкість його створення свідчила про наявність серйозних проблем, які прагнули вирішувати режимними обмеженнями. У цьому списку вперше згадувалася і заборонена 50-верстова зона навколо перерахованих міст. Вже у другій половині 1920-х — на початку 1930-х років цю заборонену зону / смугу почали подавати у кілометрах.

Аби зрозуміти та уявити розміри території, заборонених для проживання «непевних» осіб (перелік яких неухильно зростає), варто зробити деякі порівняння. Так, площа кола з радіусом 50 км навколо Києва дорівнювала 7 853 км. На цій території могли б розташуватися два Люксембурга (2 586), князівство Монако (2 020), Ліхтенштейн (160), Андорра (468).

Навесні 1926 р. вищий законодавчий орган держави, продовжуючи політику й практику попередніх років, орієнтовані на розширення кола осіб, на яких поширювалися заходи дискримінаційного характеру, задовольнив клопотання ОДПУ щодо заборони «соціально шкідливим» елементам, які відбули покарання в концентраційних таборах³²⁶ або в заслання, проживати в певних місцевостях³²⁷. Пізніше деталі режимних обмежень для колишніх в'язнів було уточнено низкою загальносоюзних та відомчих директив.

Останнім акордом перед запровадженням загальносоюзної паспортної системи, що спричинила суттєве зростання загону київських мінусників, стали наказ і інструкція ОДПУ СРСР про реалізацію заслання та вислання від 11 січня 1930 р., де не лише ретельно виписувалася сама процедура, а й подавалися відповідні переліки. Відтоді кількість місцевостей, заборонених для проживання «соціально небезпечних елементів», зростає до дванадцяти з окресленням 100-кілометрової зони навколо Москви та Ленінграда, а також 50-кілометрової зони навколо Києва³²⁸. У репресивному діловому мовленні остаточно закріпилося поняття «режимні території», число яких в СРСР невпинно зростало³²⁹.

Естафету попередніх років щодо створення численного загону мінусників підхопила кампанія з паспортизації, яка стартувала в СРСР наприкінці 1932 р.³³⁰ і, сукупно із механізмами підготовки Великого терору, підняла «санацію» Києва на вищий щабель.

Паспорт як документ, задуманий для ідентифікації особи та контролю за її пересуванням, увібравши в себе багато інших функцій, виявився ефективним інструментом соціально-політичного «оголення» у взаєминах між державою та людиною. Відсутність цього документа визначала спосіб життя й таврувала тих, кому відмовили в його отриманні та змусили залишити місцевості, де здійснювалася паспортизація, оселившись деін-

³²⁴ Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України: 4-те вид. X. : Друкарня УВО імені М. Фрунзе. 1924. 1052 с. № 7. Ст. 68. С. 162–163. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dli>

³²⁵ Там само.

³²⁶ Від 1929 р. концентраційні табори почали іменуватися виправно-трудохими. З квітня 1930 р. підпорядковані Головному управлінню виправно-трудохим таборів ОДПУ СРСР (відомому за широковживаною російськомовною аббревіатурою — ГУЛАГ).

³²⁷ Мозохин О. Б. Право на репресии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. Москва; Жуковский. Кучково поле, 2006. С. 64.

³²⁸ Полян П. География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности. *Демоскоп*. № 651–652, 24 августа — 6 сентября 2015 г. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>

³²⁹ Станом на травень 1953 р. в СРСР налічувалося 340 міст і місцевостей, які мали статус режимних.

³³⁰ 27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли спільну постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів». 31 грудня того самого року відповідну постанову прийняли ВУЦВК і РНК УСРР.

де. Оголосивши широке коло громадян «зайвими»³³¹, їх, навіть без установлення факту якоїсь протиправної діяльності, лише за походженням чи належністю до певних прошарків населення, у насильницький спосіб гнали з рідних домівок³³². Ці люди опинилися в певній географічно-соціальної ізоляції, утративши не лише право вільного пересування територією держави, а й можливості влаштуватися на роботу за фахом, здобути освіту тощо.

Український дослідник Сергій Білокінь переповідає історію насильницького виселення з Києва ієромонахів Києво-Печерської лаври Іуліана (Бондарука) та Іустина (Таценка). Влітку 1933 р. їм обом було відмовлено в одержанні паспорта, через що вони вимушено виїхали до Ірпеня. У схожий спосіб у ті самі місяці було виселено з Києва й інших ченців. Приміром, о. Савві (Кравчуку) як безпаспортному довелося виїхати до Будаївки (нині — Боярка)³³³.

4 липня 1933 р., паралельно з масштабними заходами з вилучення нелояльних і підозрілих громадян, уряд республіки зробив відповідні доповнення до Кримінального кодексу УСРР. До нього було додано статті 80-1, 80-2 про притягнення до кримінальної відповідальності в разі порушення паспортного режиму (санкції: стягнення штрафів, виселення, позбавлення волі на строк до трьох років)³³⁴. У такий спосіб запроваджувалася вже не лише адміністративна, а й кримінальна відповідальність за згаданий переступ чинного закону.

Особливо активно нарощення загону мінусників відбувалося від січня 1934 р. — після того як столицю радянської України перенесли з Харкова до Києва. Органи державної безпеки спільно з міліцією мали здійснити відповідну «санацію» нової столиці, перенасиченої, на їхню думку, «ворожими», «соціально чужими» та «дрібнобуржуазними» елементами. Упродовж лютого — травня

1934 р., за даними, які наводить у своєму дослідженні Олег Бажан, з Києва було примусово виселено 20 043 осіб. Станом на 27 серпня 1934 р. кількість виселених зі столиці зросла до 25 тис. осіб, а з 50-кілометрової зони навколо неї відправили в географічний мінус 18 тис. осіб³³⁵. Отже, загалом 43 тис. осіб.

Паралельно з практичними заходами із «санації» Києва у 1935 р. відбувався й подальший процес «нормативного озброєння» органів внутрішніх справ, яким ставилося в обов'язки застосовувати дискримінаційні заходи до «небезпечних» і «неблагонадійних» родин. У додатку до наказу НКВС СРСР, затвердженого наркомом внутрішніх справ СРСР Г. Ягодою 31 січня 1935 р.³³⁶, були ретельно розписані загальні положення й функції міліції у справі проведення паспортної роботи, зокрема в частині заборони видачі цього документа певним особам і членам їхніх родин, та застосування відповідних репресій. Тоді ж у черговий раз був чітко окреслений перелік режимних місцевостей СРСР і УСРР³³⁷.

Навесні 1935 р. у фокусі карально-репресивних органів опинилися родини «ворогів народу», зокрема й діячів культури, які мешкали у Києві.

Дружина українського письменника Григорія Косинки Тамара Мороз-Стрілець (1905–1994), яка також була письменницею та літературознавицею, пройшла весь скорботний шлях, підготований більшовицькою владою для таких, як вона. Після розстрілу чоловіка (17 грудня 1934 р.) їй нависли тавро ЧСИР (рос. аббревіатура від «член семьи изменника Родины». — *Авт.*), що дуже швидко позначилося на житті жінки. Спочатку в неї відібрали паспорт, конфіскували майно. Вона, вже маючи статус мінусниці, виїхала з Києва до Харкова. Проте й там не знайшла спокою. Заборона жити у великих містах змусила її перебраться до Полтави, де вона оселилася в коморі однієї мило-

³³¹ Чіткий перелік стигматизованих владою осіб подавався в таємному додатку до інструкції з видачі паспортів, затвердженій радянським урядом 14 січня 1933 р. До нього ввійшли всі, хто відбув покарання за «політичними» статтями, члени родин репресованих; позбавленці, розкуркулені та колишні «куркулі», які втекли з місць заслання, та ін. Згодом (у 1934, 1936, 1940 рр.) цей проскрипційний список уточнювався завдяки дрейфу в бік дедалі більших обмежень для справжніх та уявних політичних опонентів режиму.

³³² Від 13 серпня 1933 р. повноваження застосовувати вислання покладалося на так звані «паспортні трійки», створені на підставі циркуляра ОДПУ СРСР «Про порядок застосування заходів позасудової репресії щодо громадян, які порушують закон про паспортизацію населення».

³³³ Білокінь С. Місце паспортизації в інформаційно-управлінській системі державного терору. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття: Історичні нариси. К., 2002. С. 515–516.

³³⁴ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. 1933. № 33. 29 липня 1933 р. Арт. 427; Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник. (Основные законодательные акты) / Сост.: Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацихо и др.; отв. ред. Д. С. Карев. М., 1957. С. 102.

³³⁵ Бажан О. Механізм масових репресій у Києві у 1934–1938 роках / Від України до УРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці Радянської України до міста Києва, м. Київ, 12 грудня 2014 р. К.: [Інститут історії України], 2015. С. 69.

³³⁶ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 78, 126–126 зв.

³³⁷ До режимних місцевостей в УСРР було віднесено міста Київ, Харків, Вінниця, Одеса, Сталіно і Дніпропетровськ, а також 24 райони Київської області, 12 районів Харківської, 17 районів Вінницької і 16 районів Одеської областей.

сердної жінки й заробляла на життя, латаючи чужі панчохи, впродовж трьох років³³⁸.

Після вироку українському письменнику Гео Шкурупію його дружина Варвара Базас (1902 р. н.) теж набула статусу мінусниці. Її з малолітнім сином спочатку викинули із квартири (вул. Королєнка, 51, кв. № 12), а згодом виселили з Києва³³⁹.

Не тільки Варвара Базас, а й усі інші київські мінусники не залишили по собі корпусу текстів про поневіряння у вигнанні, схожих на ті, що стали частиною європейської літературної традиції. Ця «маленька репресія» залишалася невидимою та безмовною.

8 серпня 1936 р. радянський уряд видав дуже важливу постанову, яка містила новацію, до того часу відсутню у практиці репресій і дискримінацій. Запроваджувалася легітимна таврувальна позначка у документі, який посвідчував особу. Тепер у 10-й графі³⁴⁰ паспортів особам, які відбули покарання, приписувалося робити запис: «Виданий на підставі п. 11 (перелік осіб, яким заборонялося видавати паспорти, а отже і проживати у великих мегаполісах. — Авт.) постанови РНК СРСР № 861 від 28 квітня 1933 р.» Розширювався й перелік «злочинів», з виразним акцентом на політичних («контрреволюційних»), які тягли за собою заборону отримання паспорта.

Цей запис не давав можливості багатьом людям, перерахованим у спеціальних таємних документах, жити в режимних місцевостях, і в Києві зокрема, возз'єднатися зі своїми близькими, «псував біографію», утруднював влаштування на роботу для засуджених за політичними мотивами. Для будь-якого міліціонера, який перевіряв паспорт, приміром, в Києві, наявність такого запису було підставою для притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності.

23 травня 1937 р. з'явилася постанова політбюро ЦК ВКП(б), якою оголошувався старт кампанії примусового виселення з великих міст СРСР осіб, виключених у попередні роки з лав партії, і членів

родин «ворогів» радянської влади, об'єднаних під уже згадуваною аббревіатурою ЧСИР. У документі зазначалося: «Усі сім'ї троцькістів, зінов'євців, правих децистів та учасників інших антирадянських терористичних і шпигунських організацій, розстріляних та засуджених до позбавлення волі на терміни від 5 [років] і вище, — [належить] виселити з Москви, Ленінграда та Києва...»³⁴¹. За три тижні, 15 червня 1937 р., союзний НКВС підготував інструкцію про порядок реалізації цього задуму та визначив строки (від 25 червня до 25 липня)³⁴².

Результати виселення дружин «ворогів народу» з Києва не були зафіксовані у загальних статистичних звітах. І лише нещодавно серед матеріалів карально-репресивних органів, датованих 1953 р., вдалося знайти документ, в якому зазначалося, що на виконання згаданого припису про виселення за «період від 1 червня 1937 року до 8 січня 1938 р. лише з міста Києва було вислано 719 сімей у складі 1624 осіб, голови яких засуджені за к[онтр]-р[еволюційну] право-троцькістську діяльність та виключені з партії...»³⁴³.

У базовому оперативному наказі НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р., який регламентував масові жорстокі репресії стосовно «ворогів народу» (розстріли та позбавлення волі), містився припис: «Сім'ї репресованих за першою категорією (розстріл. — Авт.), які проживали в Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі та в районах Сочі, Гагри й Сухумі, підлягають виселенню із цих пунктів в інші області за їх вибором, за винятком прикордонних районів»³⁴⁴. Дивно, але «профільна» для ЧСИР директива союзного наркомату внутрішніх справ № 00486, яка вийшла 15 серпня 1937 р., «замовчувала» долю мінусниць³⁴⁵.

На жаль, статистика репресій сімей «ворогів народу» не дає змоги точно встановити загальну кількість висланих на 51-й кілометр від Києва у період Великого терору. Облік таких людей вів-

³³⁸ 27 жовтня 2015 року — 110 років від дня народження Тамари Михайлівни Мороз-Стрілець (1905–1994), української письменниці, літературознавця. URL: Мороз-Стрілець — Пошук (at.ua).

Коли ж у 1937-му Тамара Мороз-Стрілець нарешті отримала паспорт, лікарі мусли визнати: «Втрачено психічну рівновагу». Батько забрав дочку до Харкова на лікування. Коли 15 квітня 1938 р. арештували батька, Тамара Михайлівна, маючи сумний досвід мінусниці, пів року потому не роздягалася до 4-ї ранку і з вузликом на руках чекала, що прийдуть і по неї. Лише після реабілітації чоловіка у 1957 р. дружина Косинки змогла повернутися до Києва та почала ретельно розшукувати все, пов'язане з ім'ям свого чоловіка.

³³⁹ Габор В. Перші періодичні видання українських панфутуристів (1922–1924 рр.): візуальні особливості, мистецьке та ідеологічне спрямування. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2018. Вип. 8. С. 45, 53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZPNDZP_2018_8_4

³⁴⁰ Відповідно до нового положення про паспорти, ухваленого 10 вересня 1940 р. постановою РНК СРСР, обмежувальний запис вже робився у 8-ій, а не 10-ій графі паспорта.

³⁴¹ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД; Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. М. : Материк, 2004. С. 189.

³⁴² Детальніше про це див.: Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.) : наукове видання. К. : Темпора, 2013. С. 143–147.

³⁴³ ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 25.

³⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1 Спр. 81. Арк.9.

³⁴⁵ Вронська Т. Упокорення страхом... С. 147.

ся досить недбало. Ретельніше підраховували тих, кого позбавили життя або свободи. Проте цілком очевидно, що випадків примусового виселення було чимало.

Глибокої осені 1938 р. репресії стосовно «ворогів народу» та їхніх сімей пішли на спад. Причиною стала спільна постанова РНК і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.³⁴⁶, якою був розкритикований масовий терор і ліквідовані всі «трійки», зокрема й міліцейські, створені у 1935 р. замість «паспортних», які займалися виселенням мінушників з Києва на 51-й км.

Примітно, що деякі кияни отримали вислання й покарання «мінусом» саме у межах короткої «відлиги» у цьому випадку йшлося про заміну суворішого покарання на вислання, що сприймалося як милість з боку влади. Така історія трапилася з киянкою Ольгою Скугар-Скварською, репресованою (5 років позбавлення волі у таборах ГУЛАГу) слідом за покаранням чоловіка³⁴⁷. У 1939 р., після клопотання її сина, справа Ольги була переглянута. У жовтні цього ж року Особлива нарада ухвалила рішення про її вислання зі столиці України на 5 років сукупно із забороною проживати у режимних місцевостях³⁴⁸.

На початку Другої світової війни головна увага з очищення режимних місцевостей була зосереджена на інкорпорованих територіях Західної України. Але вже влітку 1940 р. пильні погляди карально-репресивних органів знову сфокусувалися на столиці УРСР. На виконання наказу наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 3 липня щодо кампанії з «очищення» режимних і паспортизованих місцевостей³⁴⁹ відповідні заходи відбулися і в Києві. Особливо ретельно вишукували тих, хто нелегально оселився в місті. Для цього перевіряли не лише роботу паспортних відділень, а й проводили регулярні нічні рейди. Про це та інше йшлося в доповідних начальника управління міліції при НКВС УРСР І. Горбенка на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова. Так, 17 серпня 1940 р. бадьоро рапортувалося про те, що за період від 17 липня до 10 серпня поточного року здійснювалися відповідні заходи, внаслідок яких 1295 осіб дали підписку про залишення міста (набули статусу мінушників)³⁵⁰. Але, як з'ясувалося згодом, не всі ці «підписанти» воліли виконувати

свої зобов'язання. Більшість із них намагалася десь причаїтися й перечекати цю хвилю паспортних перевірок. Та й міліції не вдавалося щоразу ілюструвати свою старанність відповідними цифровими показниками. Саме так сталося в серпні — вересні 1940 р. На доволі скромні результати адміністративних заходів своїми резолюціями на перших сторінках доповідних розлучено реагував І. Серов: «...Осіб без паспортів не штрафувати, а виселяти... і обов'язково перевіряти, чи виїхали вони» (17.VIII[.1940])³⁵¹. І вже за місяць (16 вересня 1940 р.) надійшла чергова категорична настанова: «Т. Горбенко. Останній раз попереджаю, що мені потрібен не облік — скільки порушників паспортного режиму проживає, а скільки виселено, посаджено до поїздів і вивезено до нережимних місцевостей — ось що мене цікавить. Цим Ви і займайтеся»³⁵².

Досвід, набутий у ході паспортизації, прагнення до більш жорстких заходів і розширення кола кандидатів на виселення з великих міст стали причиною запровадження нового положення про паспорти, яке було схвалене радянським урядом 10 вересня 1940 р.³⁵³ у цьому документі вперше за час існування СРСР офіційно встановлювалися дві категорії режимних місцевостей — і та II. Найбільші адміністративні та промислові центри Радянського Союзу, а серед них і Київ, були віднесені до режимних місцевостей і категорії. У них встановлювалися обмеження для проживання ширшого кола осіб, ніж у режимних місцевостях II категорії³⁵⁴.

Перелік людей, затаврованих забороною проживати у режимних місцевостях, і пов'язані з цим обмеження були задекларовані у розділі IV (ст. 36–45) згаданого положення. Ця частина документа, яка дотепер не публікувалася, а лише переказувалася без коректного посилення на джерела / архіви, лише нещодавно була виявлена серед документів ГДА СБУ. У статті 37-ій подавався перелік *режимних місцевостей першої категорії*, до яких, окрім інших, були зараховані Москва й Московська область (а не лише 100-кілометрова зона. — Авт.), Ленінград і 100-кілометрова смуга навколо нього, а також українські міста — *Київ і 50-кілометрова зона навколо нього і Львів*. До другої категорії, окрім інших, були зараховані

³⁴⁶ Органи государственной безопасности СССР в Великой отечественной войне: сборник документов. Т. 1: Накануне. Кн. 1 (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). М., 1995. С. 3–8.

³⁴⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32223. Т. 1. Арк. 1, 8–8 зв., 18–18 зв.

³⁴⁸ Там само. Арк. 22–24.

³⁴⁹ ГДА МВС України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 95.

³⁵⁰ Там само. Арк. 104.

³⁵¹ Там само. Арк. 126.

³⁵² ГДА МВС України. Арк. 192.

³⁵³ Собрание постановлений и распоряжений Правительства СССР. 940. № 1–32. С. 591; ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 62; ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 207. Арк. 56.

³⁵⁴ Закріплення виконавчим органом влади поділу місцевостей СРСР на звичайні та режимні двох рівнів не супроводжувалося регламентними директивами або іншими документами, які б пояснили відмінність між ними.

такі українські міста й райони: Акерман, Вінниця, Дніпропетровськ, Дрогобич, Житомир, Запоріжжя, Ізмаїл, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Миколаїв, Одеса, Рені, Рівне, Сталіно (нині — Донецьк), Станіслав, Тарнопіль, Харків, Херсон, Чернівці, Шосткінський та Ніжинський райони Чернігівської області³⁵⁵.

Після початку нацистської агресії стартував новий етап прирощення закону київських мінушників. Ухвалені 22 червня 1941 р. Президією Верховної Ради СРСР укази «Про воєнний стан» та «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» змінили звичний ритм життя суспільства. Вся повнота влади, право ухвалювати найважливіші рішення були надані створеному невдовзі (30 червня) Державному Комітету оборони (ДКО). Військовій владі на місцях делеговані надзвичайні повноваження. Її структури мали право ухвалювати рішення про виселення осіб, «визнаних соціально небезпечними як за своєю злочинною діяльністю, так і за зв'язками зі злочинним середовищем», перебування яких у прифронтових місцевостях буде визнане небезпечним³⁵⁶. Підготовча робота (взяття на облік згаданих осіб разом з їхніми родинами) та практичне виконання таких рішень (відбирання підписки та виселення протягом 48 годин) покладалося на наркомати внутрішніх справ і державної безпеки. Категорії «соціально небезпечних» окреслювалися набагато ширше, ніж раніше. Тепер до цього проскрипційного переліку потрапили: колишні члени антирадянських політичних партій, які виявляли антирадянські, поразкові настрої; колишні керівники чи активні учасники різноманітних «контрреволюційних» організацій і груп; усі колишні троцькісти і праві, які в минулому притягалися до відповідальності в партійному, судовому або адміністративному порядку; всі, хто вже відбув термін покарання за обвинуваченням у шпигунстві, диверсіях, терорі, шкідництві або заклики до повстання; колишні «політбандити», перебіжчики та інші категорії, на яких був компрометаційний матеріал; а також виключені з лав ВКП(б) за політичними мотивами, якщо вони виявляли незадоволення чинним ладом та антирадянські настрої; безробітні, безхатченки й рецидивісти з кримінального середовища. Члени сімей перерахованих категорій підлягали виселенню лише тоді, коли голову родини за тих чи інших обставин заарештовували. Непрацездатні чоловіки та жінки, старші за 60 років, не підлягали виселенню, як і хворі³⁵⁷. Такі детальні настано-

ви щодо вислання органи внутрішніх справ і державної безпеки отримали 4 липня 1941 р. за підписом очільників союзних НКВС і НКДБ. Навіть поверхневе зіставлення положень указу Президії ВР СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» та змісту директиви НКДБ-НКВС СРСР від 4 липня 1941 р. дає змогу пересвідчитися в тому, що відомчий припис допускав розширювальне тлумачення закону. Критерії визнання перелічених осіб «небажаними» та «небезпечними» був надто розпливчастий. До того ж, як і раніше, санкції поширювалися на родичів перелічених категорій. Ці обставини, як і подальші вказівки про реалізацію адміністративного виселення «соціально небезпечних» елементів з місцевостей, де було оголошено воєнний стан, створювали підґрунтя для свавілля.

Цілком зрозуміло, що в умовах швидкого просування військ противника реалізувати згадані приписи не вдавалося. Хоча деякі локальні акції з виселення все ж відбулися, зокрема і в Києві. Приміром, у результаті спецперевірок, проведених міліцією у столиці України впродовж 21–28 липня 1941 р., було затримано 671 особу «антирадянського та підозрілого елемента»³⁵⁸. 30 липня 1941 р. про ці та інші рейди з «очищення» режимних місцевостей нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко доповів секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову³⁵⁹.

Вже на очищеній від нацистів території УРСР в умовах воєнного стану зберігався, а іноді й суттєво підвищувався рівень режимності. Уряд, партійні та військові органи ухвалили низку рішень заборонно-обмежувального характеру, які не дозволяли не лише згаданим вище мінушникам, а й іншим категоріям громадян вільно повернутися до Харкова, Києва, Дніпропетровська, Одеси, Львова, а також інших місцевостей, що мали статус режимних. У кожному зі згаданих міст були створені спеціальні комісії для вирішення питань доцільності в'їзду тих чи інших громадян.

Дозвіл (після відповідних клопотань) видавався лише корінним мешканцям Києва і 50-кілометрової зони навколо нього, а також тим, хто був викликаний на відбудовні роботи зі східних областей СРСР. Самочинне повернення до столиці УРСР заборонялося.

Питання про «очищення» столиці та прилеглої території належало до розряду пріоритетних не лише місцевої партійної влади, а й її республіканської верхівки. Воно неодноразово розглядалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У. Так, 14 квіт-

³⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 207. Арк. 59 зв.

³⁵⁶ Органи государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 2. Кн. I. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 г. М., 2000. С. 6.

³⁵⁷ Там само. С. 176–177.

³⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 521. Арк. 123.

³⁵⁹ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінушники: покарані простором... С. 307.

ня 1944 р. було ухвалено рішення про відселення з 50-кілометрової зони навколо Києва некорінних мешканців, які підпадали під режимні обмеження й прибули в цю зону під час окупації та після очищення цієї території від нацистів³⁶⁰.

Розлогий реєстр мінусників, яких приписувалося виселити не лише зі столиці УРСР, а й з 50-кілометрової приміської зони навколо неї і перемістити до східних областей УРСР (за винятком режимних міст), наводився в наказі НКДБ УРСР із промовистою назвою «Про надання матеріалів на осіб, які підлягають виселенню...», що вийшов 2 серпня 1944 р. на виконання відповідної постанови Військової ради Київського військового округу (28 липня 1944 р.)³⁶¹.

До числа тих, кого згаданю директивою наказувалося виселяти, дійсно ввійшли вже відомі категорії мінусників, зокрема й родини осіб, засуджених раніше за «зраду Батьківщини та інші політичні злочини»; а також грабунок, розбій, фальшивомонетництво тощо. Додалися й нові. Їх перелічено в окремих пунктах наказу: «в) родини осіб, які добровільно відступили з німецько-фашистськими окупантами, г) родини шпигунів і зрадників, розстріляних без суду і слідства передовими частинами Червоної армії та партизанськими з'єднаннями; е) особи та їхні сім'ї, які прибули та оселилися в місті Києві та 50-кілометровій зоні навколо нього в період німецької окупації; ж) жінки — співмешканки німецько-фашистських загарбників». Після виявлення перелічених осіб та затвердження відповідних списків для реалізації процедури виселення відводився календарний місяць. У подальшому цю роботу приписувалося здійснювати у плановому порядку. Про її розгортання, зокрема і про те, скільки справ заведено, оформлено та передано до НКВС для реалізації виселення, наказувалося звітувати заступнику наркома державної безпеки УРСР кожні п'ять днів³⁶².

Обмеження щодо пересування старих і нових категорій мінусників, так само як і заборона їхнього перебування у великих адміністративних і промислових центрах УРСР, залишалися непорушними й по війні. Хоча від травня 1945 р. деякі громадяни вже відчули певні послаблення. Була встановлена спеціальна процедура, відповідно до якої *прописку можна було отримати після особистого звернення до спеціальної тимчасової комісії з регулювання в'їзду до Києва й відповідного дозволу.*

На фоні певного пом'якшення режиму вкрай дикунським виглядає прагнення республіканського уряду та партійних органів будь-що обмежити приплив до столиці УРСР тих категорій, які боронили радянську державу від нашествия нацистської орди. Так, навесні 1946 р. не лише всупереч чинному законодавству, а й здоровому глузду з надр згаданих органів вийшов лист, адресований очільнику МВС СРСР (від 15 березня 1946 р. постало замість НКВС. — *Авт.*). Допишувачі клопоталися, аби той санкціонував *виселення корінних киян, демобілізованих з Червоної армії, житло яких було зруйноване або спалене. Їм пропонували виїхати на постійне проживання до Чернівців, Ізмаїла, Станіслава та Дрогобича*³⁶³.

До категорії новітніх мінусників потрапили також *колишні військовополонені та оточенці Червоної армії.* Статус цих осіб регламентувався спеціальним циркуляром НКВС СРСР від 23 грудня 1944 р. *Їм заборонили повертатися додому, коли це була Москва, Ленінград, Київ та інші режимні місцевості. І лише в окремих випадках — за клопотанням керівництва фільтраційних таборів, де вони проходили спецперевірку, узгодженим із головним управлінням міліції НКВС СРСР, колишнім бранцям чи оточенцям дозволяли возз'єднатися зі своїми близькими у згаданих містах*³⁶⁴. Ті ж, кому не вдалося довести факт свого недобровільного, змушеного потрапляння в полон, вважалися зрадниками й дезертирами.

До когорти київських мінусників в останні дні війни потрапили різні категорії репатріантів, зокрема остарбайтери, які поверталися на батьківщину. 6 січня 1945 р. вийшла постанова радянського уряду «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною армією та військами союзних держав», яка містила заборону згаданим особам повертатися до Москви, Ленінграда та Києва³⁶⁵.

Надзвичайно щемливою є доля однієї з остербайтерок-мінусниць, якій нелегально вдалося оселитися в Києві. Згадуючи ті часи, вона написала: «Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодійку... Це продовжувалося доволі довго. Я відчувала себе винною, навіть не знаючи, за що». Виходило так, що люди вижили в нацистській Німеччині

³⁶⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 766. Арк. 18–19.

³⁶¹ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором... С. 310.

³⁶² Там само. С. 311.

³⁶³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3707. Арк. 5.

³⁶⁴ ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 19.

³⁶⁵ Пастушенко Т. Доля українських остарбайтерок у Німеччині та після повернення до СРСР. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. Вип. 14. С. 66–77. URL: http://resource.history.org.ua/publ/xxx_2008_14_66

для того, щоб потрапити в чергове — тепер радянське — коло пекла³⁶⁶.

І після офіційного (!) завершення війни в житті численного загону мінусників мало що змінилося. Інакше й не могло бути. Адже чинними залишалися заборонно-дискримінаційні приписи. Тих, хто оселився в Києві всупереч чинним заборонам, продовжували виявляти під час вже звичних паспортних перевірок / рейдів. Так, у жовтні 1946 р. з міста виселили 608 осіб. А в листопаді того ж року вже 4 085 мінусників були змушені виїхати зі столиці УРСР³⁶⁷.

Ймовірно, у великих містах СРСР, які мали статус режимних 1-ї категорії, а серед них і в Києві, у перші повоєнні роки поміж функціонерів МВС і МДБ траплялися різночитання відомчих застережень щодо прописки *репатрійованих* — колишніх військовополонених, а також членів сімей репресованих за політичними мотивами. У контексті цієї та інших організаційних проблем дуже чітко висловилося Міністерство держбезпеки УРСР. Це республіканське відомство 10 травня 1950 р. у своєму листі на ім'я начальника 2-го головного управління МДБ СРСР Є. Пітовранова запропонувало внести до статей 38 і 39 проекту нового Положення про паспорти, яке на початку 1950 р. обговорювалося у надрах МВС і МДБ, ці та деякі інші категорії стигматованих громадян³⁶⁸.

Але й цього органам державної безпеки УРСР видалося замало. Вони не лише пропонували закріпити статус мінусників для багатьох категорій «непевних» містян, а й розширити перелік режимних територій. 6 листопада 1950 р. у листі за підписом міністра державної безпеки УРСР М. Ковальчука на ім'я начальника головного управління міліції МДБ СРСР зазначалося: «Багато хто з осіб, яким заборонено проживання у містах і місцевостях з особливим порядком прописки, влаштовувалися в населених пунктах, які не входять до [забороненої] приміської смуги, намагаючись поступово просочуватися до міст, звідки вони були видалені. У зв'язку з цим, вважаємо необхідним передбачити у Положенні [про паспорти] заборону цим особам не лише проживання, а й [влаштування на] роботу у містах і місцевостях з особливим порядком прописки...». Окрім цього, порушувалося питання щодо розширення переліку режимних територій

першої категорії за рахунок Дніпропетровська, Павлограда, Запоріжжя, а також Харкова, Миколаєва й Сталіно з прилеглою 50-кілометровою смугою та інших міст і місцевостей³⁶⁹.

Найсуровіші заборони, як і раніше, поширювалися на киян — колишніх в'язнів ГУЛАГу. Деякі з них у відчай змушено послуговувалися «допомогою» нечистих на руку співробітників міліції. Так, колишня заступниця директора Київського палацу піонерів Зінаїда Левіна (1904 р. н.), яка за «антирадянську діяльність» у 1937 р. була засуджена до восьми років позбавлення волі³⁷⁰, після звільнення з табору в лютому 1948 р. повернулася до Києва, де проживали її рідна сестра, чоловік і двоє дітей — донька та син. Ймовірно, у побоюванні за їхню безпеку оселилася не з ними, а шукала притулку та матеріальних засобів для життя по чужих людях. Працювала за 500 рублів на місяць у місцевого лікаря Абрама Леоновича Берза, доглядаючи його важкохвору дружину. Помешкання лікаря (за адресою Володимирська, 48) розташовувалося по сусідству з МДБ УРСР (за квартал від основної будівлі). За відсутності легітимної прописки у столиці шукала можливостей отримати паспорт із пропискою хоча б у Київській області. Накопичивши належну суму грошей, Зінаїда Левіна через посередників вийшла на начальницю адресного бюро при паспортному відділі управління міліції м. Києва, яка влітку 1948 р. за хабар допомогла їй прописатися в м. Березань Київської області. Проте доля жінки склалася так само трагічно, як і в багатьох інших повторників — осіб, засуджених вдруге відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р.³⁷¹ Рішенням Особливої наради при МДБ СРСР від 26 серпня 1950 р. вона була засуджена «за належність до антирадянської організації і давання хабаря» до позбавлення волі на три роки з наступним засланням на поселення³⁷².

Схожі поневіряння випало пережити й іншій київській мінусниці — рідній сестрі колишнього голови республіканського РНК Панааса Любченка. Варвара Любченко-Панченко була репресована слідом за своїм чоловіком у 1937 р. У 1946 р., після відбуття восьмирічного покарання у таборі, жінці, яка мала онкологічне захворювання й потребувала спеціального лікування, вдалося нелегально оселитися в Києві. Згодом вона залагодила питання прописки завдяки хабареві працівнику міліції. Варвара

³⁶⁶ Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні. К., 2011. С. 1.

³⁶⁷ Детальніше про це див.: Вронська Т. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки. *Сторінки воєнної історії України*. 1997. Вип. 1. С. 125–142.

³⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 746. Арк. 149.

³⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 771. Арк. 171, 176–178.

³⁷⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32309. Т. 1. Арк. 89.

³⁷¹ Ідеться про указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання в заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР». Він, власне, і став підставою, «правовим» підґрунтям для подальшого розгортання безпрецедентної масштабної операції з повторного репресування багатьох осіб, засуджених раніше за політичні «злочини».

³⁷² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32309. Т. 2. Арк. 200, 239–241.

Любченко-Панченко, як і Зінаїда Левіна, стала повторницею й відправилася у довічне заслання³⁷³...

Схожих історій, коли люди будь-що, всупереч забороні, намагалися отримати новий, чистий, паспорт, дуже багато. Хтось ішов на обман, хтось на підкуп. До цього їх змушувало життя.

Відчуваючи полегшення після тривалого позбавлення волі, більшість «політичних» не мала ілюзій щодо свого майбутнього. «Справжньої волі немає й не буде. Ми заручники. І достатньо згуститися... сизому димку, що клубиться зі знаменитої трубки, аби нас знову загнали за колючий дріт»³⁷⁴, — прозорливо віщувала Євгенія Гінзбург, яка теж мала статус мінусниці.

Серед київський мінусників — колишніх в'язнів ГУЛАГу — були й такі, які навіть не намагалися виїхати на материк. Вони ж бо добре знали, що їх чекає, і вважали за краще не шукати «пригод», оселяючись поблизу таборів — у глухих кутках Півночі. Вони вдавалися до самоїнісу, як це робили представники київської «буржуазії» у перші часи приходу більшовиків до міста та під час паспортизації. Так вчинив і киянин Олександр Олександрович Гаєвський (1910 р. н.), засуджений до десяти років таборів та п'яти років позбавлення прав у добу Великого терору за обвинуваченням у «підриві державної могутності, тероризмі та організаційній діяльності». За «зразкову поведінку та перевиконання виробничого плану» на початку 1947 р. йому на десять місяців скоротили термін перебування в таборі, замінивши їх засланням. Після вичерпання строку залишився жити за старою адресою, працював вільнонайманим³⁷⁵.

На дещо кращу перспективу сподівався інший киянин — Мойсей Пінхусович Київський (1903 р. н.). Він опинився серед стигматизованих категорій через інкриміновану ще в 1936 р. «нелегальну троцькістську діяльність», відповідне покарання 13 травня 1937 р. — п'ять років позбавлення волі. Замість цього присуду перебував у неволі вісім років, оскільки після вичерпання терміну в одному з таборів Воркути йому під час війни пролонгували строк. Лише 20 серпня 1943 р. переведений у статус вільнонайманого без права виїзду з Воркути. І нарешті в 1947 р. М. Київському видали відповідні дозвільні документи. Оскільки тавро мінусника не дозволяло оселитися в Києві, він влаштувався в Черкасах. Але невдовзі знову був арештований³⁷⁶ (так само, як уже згадувані вище повторники).

Серед київських мінусників опинився й праїд відомого українського історика Кирила Галуш-

ки — Михайло Гнатович Козаченко, 1882 р. н. Уроженець села Привороття Брусилівського району Житомирської області на час арешту (8 жовтня 1938 р.) заїдував майстернею з пошиття взуття управління справами РНК УРСР. 10 листопада 1939 р. отримав вирок Особливої наради при НКВС СРСР — заслання на п'ять років до Казахстану. У жовтні 1943 р. «звільнений» із заслання. Але ця свобода виявилася примарною. Отримавши замість старого новий паспорт із записом «виданий на підставі ст. 38 положення про паспорти», він набув статусу мінусника, який тяжів над усіма репресованими за «політичними» статтями КК. Тому й залишився «за власним бажанням», як напише згодом, у Кизил-Орді й жив там до квітня 1949 р. Те, чого боялися всі мінусники, а серед них і М. Козаченко, трапилося одразу після прибуття до Києва. 14 травня 1949 р. його затримали у столиці УРСР і доправили до 12-го районного відділення міліції, де він підписав зобов'язання залишити місто впродовж 24-х годин. Інакше колишньому чоботареві за порушення паспортного режиму загрожувало позбавлення волі³⁷⁷.

Перипетії боротьби за скасування статусу мінусниці й повернення до столиці України української письменниці Зінаїди Тулуб, яка була репресована двічі (у 1937 і 1950 роках) за тим самим обвинуваченням, можна реконструювати за документами, що зберігаються в її архівно-кримінальній справі.

Починаючи з липня 1954 р., жінка звертала до радянських високопосадовців з проханням реабілітації та дозволу оселитися в Києві. Вона пояснювала це й тим, що для написання історичного роману їй потрібні першоджерела — архіви, великі бібліотеки, яких немає в селі Чкалове однойменного району Кокчетавської області Казахстану, де вона перебуває. Зінаїда Тулуб навіть відмовлялася від будь-якої компенсації за конфісковане майно: «Нехай усе це піде на зміцнення оборони Батьківщини або інші цілі на розсуд уряду». І продовжувала, акцентуючи на необхідності реабілітації та зняття з неї режимних обмежень і статусу мінусниці: «Я прошу лише дати мені паспорт, за яким я зможу жити в рідному Києві та інших великих містах...». Боротьба за зняття тавра мінусниці тривала довго. Лише у другій половині 1956 р. Зінаїда Тулуб змогла повернутися до Києва, де після поновлення у правах та реабілітації була відновлена у складі Спілки письменників і продовжила свою літературну діяльність³⁷⁸.

³⁷³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38839. Т. 2. Арк. 23–24.

³⁷⁴ Гінзбург Е. С. Крутой маршрут: Хроника времен культа личности. М.: Сов. писатель, 1990. С. 617–618.

³⁷⁵ Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). К.: Темпора, 2019. С. 85.

³⁷⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 56170. Т. 1. Арк. 18–18 зв.

³⁷⁷ Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором... С. 338–341.

³⁷⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 369991. Арк. 74; 75, 75 зв., 132–135.

Навіть після смерті Сталіна таких киян-мінусників, які після перебування у таборах ГУЛА-Гу, на нацистській каторзі, у полоні чи оточенні, не могли повернутися додому, було дуже багато. Вони, як і більшість жертв кремлівського свавілля, воліли мовчати й нікому не розповідати про своє життя. Адже й надалі ці люди залишалися «підозрілими» та «непевними», а отже перебували у фокусі надмірної уваги МДБ / МВС / КДБ.

Проблема прописки у Києві для політичних опонентів радянської влади залишалася актуальною ще довгі роки. Це передбачалося чинним о тій порі Положенням про паспорти (жовтень 1953 р.).

У 1970–1980-х роках всі кияни, засуджені вже по війні за політичними статтями КК, після таборів також були зараховані до загону мінусників і не мали права оселятися в столиці УРСР.

Практика заборони вільного, неконтрольованого державою, пересування, вибору місця проживання була скасована в СРСР лише 5 вересня 1991 р. У 1992 р. в Україні (в РФ — у 1993 р.) скасований такий вид покарання, як вислання, відповідно — і кримінальна відповідальність за ухилення від нього.

Отже, простеживши логіку формування квазіправових підстав вислання та режимних обмежень, контексти їх запроваджень, відмінностей та схожості переслідування киян у різні періоди, а також долі цілих спільнот і окремих мінусників, перші кроки умовної свободи через амністію й непослідовність подальшої реабілітації, можна стверджувати, що покарання простором було не лише одним із видів масових репресій та дискримінацій, а й засобом соціальної інженерії пролонгованої дії.

Першочергове включення Києва — колишньої підозрілої й непокірної столиці Української Народної Республіки — до переліку міст, які мали бути абсолютно «чистими» та «незасміченими» представ-

никами будь-якої опозиційної думки, свідчило про нездоланий страх імперської влади перед можливим спротивом колоніальній політиці. Послідовна та активна «санація» столиці України вказувала на визнання потенційної потуги опору киян, їхньої прихильності ідеї відновлення незалежності.

Практика пролонгованого географічного обмеження для багатьох категорій репресованих і упосліджених киян сприяла поступовій побудові системи ланцюгової реакції, яка затягувала до свого виру дедалі ширше коло безвинних жертв. Для кожного / кожної з них це була своя історія тортування. Для одних — покарання виселенням зі столиці УРСР і заборонаю проживання поблизу неї. Для інших — неможливість повернення додому вже після відбуття покарання. Іноді вислання «лише» на 51-й кілометр ставало прологом для наступних, більш жорстоких, репресій. До того ж кремлівська влада прагнула маргіналізувати певні групи людей, переформатувати пам'ять спільнот про себе й своє минуле.

Ця спадщина, на жаль, не пішла у небуття. Починаючи від 2014 р., вона, уособлена російськими окупантами, дала нові жажливі паростки, відродилася в кривавих справах, скопійованих у прихильників більшовизму та сталінщини.

Нині чимало людей мимоволі опинилися у статусі мінусників. Російські окупанти зробили для них рідну землю забороненою та недоступною територією. Багато хто, серед них — мешканці Криму та сходу України, вдався до самоїнусу, свідомо залишив батьківську землю та свої домівки. Це стало невід'ємною частиною української боротьби проти агресора...

Сподіваємося, що історія новітніх мінусників / самоїнусників, як і та, що розгорталася від початку приходу більшовиків і аж до розпаду СРСР, піде у небуття, залишивши по собі сумні спогади та рядки наукових розвідок...

REFERENCES

- Baiburyn, A. (2017). *Sovetskyi pasport: istoriia — struktura — praktiki*. St Petersburg: Evropeiskii unyversytet v St Petersburg [in Russian].
- Bazhan, O. (2015). Mekhanizm masovikh represii u Kyievi u 1934–1938 rokakh. Abstracts of Papers'15: *Vid Ukrainy do URSR: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii do 80-richchia perenesennia stolytsi Radianskoi Ukrainy do mista Kyieva* (pp. 69–77), Kyiv [in Ukrainian].
- Bilokin, S. (2002). Mistse pasportyzatsii v informatsiino-upravlinskii systemi derzhavnogo teroru. In V. Smolii (Ed.), *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini XIX–XX stolittia: Istorychni narysy* (pp. 515–516). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Gabor, V. (2018). Pershi periodychni vydannia ukrainskykh panfuturystiv (1922–1924 rr.): vizualni osoblyvosti, mystetske ta ideolohichne spriamuvannia. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho instytutu presoznavstva*, 8, 45–53 [in Ukrainian].
- http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZPNDZP_2018_8_4
- Ginzburg, E. S. (1990). *Krutoi marshrut: Khronika vremen kulta lichnosti*. Moscosw: Sovetskii pisatel [in Russian].
- Hagenloh, P. (2009). *Stalin's Police: Public order and mass repression in the USSR, 1926–1941*. Baltimore: The John Hopkins University Press [in English].

- Kolosov, V. A., & Polyani, P. M. (2009). Ogranichenie territorialnoi mobilnosti i konstruirovaniie prostranstva ot stalinskoi epokhi do nashikh dnei. In T. S. Kondrateva, & A. K. Sokolov (Eds.). *Rezhimnye liudi* (pp. 25–48). Moscow: Rosspen [in Russian].
- Krasilnikov, S. (2018). *Sotsialnaia mobilizatsiia v stalinskom obshchestve (konets 1920 gg. — 1930 gg.)*. Moscow: Rosspen [in Russian].
- Liber, G. O. (2016). *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press [in English].
- Mozokhin, O. B. (2006). *Pravo na repressii: vnesudebnyie polnomochiia organov gosudarstvennoi bezopasnosti, 1918–1953*. Moscow; Zhukovskii: Kuchkovo pole [in Russian].
- Muan, N. (2005). Paspornaia sistema i vybor mesta zhitelstva v Rossii i Sovetskom Soiuze. *Neprikosnovennyi zapas*, 4, (42) [in Russian].
<http://magazines.russ.ru/nz/2005/42/mu9.html>
- Pastushenko, T. (2011). “Vizd repatriantiv do Kyieva zaboroneno...”: pivoienne zhyttia kolyshnykh ostarbaiteriv ta viiskovopolonenykh v Ukraini. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Pastushenko, Tetiana (2008). Dolia ukrainskykh ostarbaiterok u Nimechchyni ta pislia povnennia do SRSR. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 14, 66–77 [in Ukrainian].
- Perepelytsia, I. (1953). Sovietska pasportyzatsiia yak zasib moskovskoho ponevolennia i teroru. *Vyzvolnyi shliakh*, 11 (73), 17–21 [in Ukrainian].
- Pokrovskiy, N. N. (2005–2006). Politbiuro i krestianstvo: vysylka i spetsposelennia 1930–1940, (Vols. 1–2), Moscow: Rosspen [in Russian].
- Polyani, P. (2015, 24 avgusta — 6 sentiabria). Geografiia nesvobody: ob infrastrukture deportatsii i sovetkoi rezhimnosti. *Demoskop*, 651–652 [in Russian].
<http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>
- Popov, V. P. (1995). Paspornaia sistema v SSSR (1932–1976 gg.). *Sotsis*, 8, 3–14 [in Russian].
- Romano, A. (2000). Permanent War Scare: Mobilisation, Militarisation, and the Peasant War. In: Silvio, Pons & Andrea, Romano (eds.). *Russia in the Age of Wars, 1914–1945* (pp. 103–121), Milan: Feltrinelli [in English].
- Shearer, D. (2018). Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and Foreign Threat. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 66, 2, 188–217 [in English].
- Stiazhkina, O. (2021). The Regime of Continuous War: Mobilization, Militarization, and Practices of Maintaining an Undeclared State of Emergency in Soviet Ukraine from the 1920s to 1940s. In Stiazhkina O. *Zero Point Ukraine. Four Essays in World War 2*. Trans. by S. Kulinska. Ukrainian Voices (pp. 47–94), Shtuttgart: Ibidem Verlag [in English].
- Vronska, T. (1997). Rezhymno-obmezhuvalni zakhody orhaniv vlady na vyzvolenni terytorii Ukrainy pid chas Velykoi Vitchyznianoii viiny ta v pershi pivoienni roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 1, 125–142 [in Ukrainian].
- Vronska, T., & Stiazhkina, O. (2020). Minusnyky in the Space of the Soviet Terror (1917–1953). *Ukrainian Historical Journal*, 1, 89–111, 2, 121–141 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.089>
- Vronska, T. (1997). Rezhymno-obmezhuvalni zakhody orhaniv vlady na vyzvolenni terytorii Ukrainy pid chas Velykoi Vitchyznianoii viiny ta v pershi pivoienni roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 1, 125–143. [in Ukrainian].
- Vronska, T. (2013). *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Vronska, T. (2019). *Povtornyky: pryrecheni brantsi HULAHu (1948–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Vronska, T., & Kulchytskyi, S. (1999). Radianska pasportna sistema. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 3–15 [in Ukrainian].
- Vronska, T., & Stiazhkina, O. (2021). *Minusnyky. Pokarani prostorom*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Wronska, T., & Stiazhkina, O. (2022). Polacy-„minusowcy” na sowieckiej Ukrainie (lata wudzieste — poczatek lat trzydziestych. *Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej*, 15, 203–228 [in Polish].
- Yampolskii, V. P. (Ed.). (1995). Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine. (Vol. 1), Moscow [in Russian].
- Yampolskii, V. P. (Ed.). (2000). Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine. (Vol. 2), Moscow [in Russian].
- Zemskov, V. N. (1991). ‘Kulatskaia ssylka v 30-e gody. *Sotsiologicheskie issledovaniia*, 10, 3–10 [in Russian].

Дата надходження до редакції: 11.12.2023 р.

Дата схвалення до публікації: 22.12.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)